

Н.А. Валатоўская,
дацэнт кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта,
кандыдат філалагічных навук

ХЛЕБ У НАРОДНЫХ ЗВЫЧАЯХ БЕЛАРУСАЎ І ЎКРАЇНЦАЎ

“Хлеб – усяму галава” – прыказка, вядомая кожнаму з дзяцінства. Сапраўды, хлеб мае вельмі вялікае значэнне ў жыцці людзей. Да яго здаўна ставіліся з павагай, шанавалі і ахоўвалі. Катэгарычна забараняліся любыя гульні з хлебам, а калі яго кавалак падаў, напрыклад, на падлогу, то яго трэба было хуценька падняць, пацалаваць, папрасіць прабачэння і з’есці.

Хлеб (і хлебныя вырабы) шырока выкарыстоўваліся раней і выкарыстоўваюцца зараз у святах як сямейнай, так і каляндарнай абраднасці. Цяжка ўявіць вяселле без хлеба-солі, якім бацькі сустракаюць маладых, ці традыцыйнага каравай, хоць яго часам зараз і замяняюць тортам.

Каравай як сакральны вясельны хлеб звычайна меў круглую форму, радзей – форму паўмесяца (на Беларусі), але сустракаўся авальнай і выключна рэдка – прамавугольнай ці квадратнай формы (на тэрыторыі Украіны). Як правіла, каравай меў тры ўзроўні, што цалкам паўтарала міфапаэтычную мадэль свету або сімвалізавала радаводную сувязь. Ніжняя шырокая частка – сімвал роду, які спраўляў вяселле; сярэдняя частка – сям’і, у якой нарадзіліся жаніх і нявеста; верхняя частка – пара галубкоў, “шышачкі”, “звяркі” – долі маладых (гэтую частку трэба было непадзельна захоўваць усё жыццё) [3, с. 227-228].

Каравай заўсёды выпякалі з цэльных кавалкаў цеста, а не спосабам пляцення (каб маладая сям’я стала адзіным цэлым), упрыгожвалі шышкамі, птушкамі з таго ж цеста. Ва Украіне каравай часта ўпрыгожвалі барвінкам (вечназялёнай раслінай, якая вельмі хутка размнажаецца) з пажаданнем хуткага нараджэння дзіцяці. Паводле народнага веравання, ад якасці каравай залежыць будучыня маладых, таму да яго выпякання ставіліся вельмі адказна. Каравай дазвалялася мець кожнаму толькі адзін раз у жыцці – пры першым шлюбе. Калі ж жаніўся ўдавец або замуж ішла ўдава, то іх вяселле абыходзілася без гэтага традыцыйнага абрадавага печыва. У асобных рэгіёнах Украіны каравай дзялілі толькі сярод сваякоў, а ўсіх астатніх частавалі іншым вясельным печывам, якое мела назву *бочка*.

На Гродзеншчыне ёсць звычай за дзень да вяселля частаваць дзяцей ў хаце нявесты *пташкэ* – пячэннем у выглядзе розных птушак, а на Тураўшчыне разам з караваем выпякаюць *месец* – пячэнне ў форме месяца, якім маладыя стукаюцца на вяселлі.

На захадзе Украіны на вяселле звычайна гатавалі яшчэ і *гускі* – пячэнне, якое магло быць як падарункам маладога, так і падзякай жанчынам-каравайніцам за работу. Цікава, што спарадычна на тэрыторыі Украіны фіксуецца звычай выпякаць на вяселле і *дівень* – хлеб у выглядзе тоўстага кола, праз якое нявеста павінна паглядзець на гасцей.

На заходнім палессі Украіны дзве парныя булачкі, якія клалі на вясельным стала перад маладымі, называлі *дóля*, а *колáч* мог як замяняць каравай, так і служыць сімвалам запрашэння на вяселле. Трэба адзначыць, што *колáч* не толькі быў вясельнай абрадавай стравой, але і выкарыстоўваўся падчас памінальнага абраду.

На тэрыторыі Беларусі на пахаванне гатавалі *паляніцу* – невялікую булку з пшанічнай мукі, а ўкраінцы выкарыстоўвалі *хавту́р*, *сту́лники* – абрадавы хлеб, які пяклі на памінкі, *помáну* – род памінальнага куліча з храстом, *легкоду́шник* (*пода́вник*) – хлеб, што падаюць за пакой душы.

Хлеб, хлебнае зерне або хлебныя вырабы з’яўляюцца неад’емным атрыбутам і шэрагу святаў каляндарнай абраднасці беларусаў і ўкраінцаў.

Каравай на Беларусі, акрамя яго ўжывання на вяселлі, з’яўляўся традыцыйнай стравой і на свяце Юр’я (6 мая). З дапамогай каравая ў гэты дзень удзельнікі свята выказвалі пажаданне добрага ўраджаю ў надыходзячым леце [1, с. 444]. Каравай або пірог заўсёды быў традыцыйным атрыбутам на зажынках (пачатку жніва) і дажынках (завяршэнні жніва) беларусаў і ўкраінцаў.

Прыналежнасцю да аднаго з абрадаў каляндарнага цыклу (дажынак) характарызуецца беларуская дыялектная лексема *перапёлка*, якая называла скручаныя і звязаныя адмысловым чынам некалькі апошніх каласкоў жыта з кавалкам хлеба (часам памазанага маслам) усярэдзіне: *Як дажыналі жыта, паложуць скрутак, у ім кусок хлеба, памазаны маслам, і называлі перапёлка. Скора будзім лавіць перапёлку: як дажнуць, возьмуць перапёлку, садзяцца і ядуць* (паўночна-заходняя частка Беларусі).

На свята саракі (9 сакавіка) традыцыйна таксама гатавалі печыва пэўнай формы. Паводле народных павер’яў, у гэты дзень павінны прыляцець птушкі. Дыялектныя слоўнікі беларускай мовы фіксуюць назвы гэтай стравы, не звязаныя непасрэдна з назвамі птушак: *борона́*, *рагаві́к*; а слоўнікі ўкраінскай мовы падаюць словы *жа́йворонок*, *жа́йвурунок*.

На тэрыторыі Кіеўскай вобласці існаваў звычай, па якім у гэты дзень вучні насілі свайму настаўніку падарункі, сярод якіх – 40 бублікаў [4, с. 415]. На свята гукання вясны традыцыйным для беларусаў і ўкраінцаў было выпяканне фігурак птушак, часцей жаваранкаў. Лічылася, што такія абрадавыя дзеянні могуць паспрыяць іх хуткаму прылёту [1, с. 415].

На Благавешчанне (7 красавіка) на Беларусі і Украіне, чакаючы прылёту буслоў, выпякалі пірагі ў выглядзе бусліных лап – “галёпы” [1, с. 420; 2, с. 31]. Гэтая назва, паводле дыялектных слоўнікаў, існуе толькі ў паўночна-заходніх гаворках Беларусі (*На Благавішчанне пыклы галёпу і з галёпью буська клыкалы*).

Галоўную страву на Вялікдзень на Тураўшчыне і Брэстчыне называюць *па́ска*, на заходнім Палессі Украіны – *ба́пка*, у гуцульскіх гаворках – *до́ра*, *перэ́пчка*, у бойкаўскіх – *перэ́пляка*.

На свята Варвары беларусы абавязкова частавалі пастуха спецыяльным пірагом з начынкай – *варэ́нікам*, *верэ́нікам* (*На Варвары верэ́нікі варылі, хозы́н дол́жэн пастуху верэ́ніка занесці*).

На Серадапосце (свята на чацвёртым тыдні Вялікага посту) на Беларусі і ва Украіне выпякалі абрадавы хлеб у форме крыжа. У некаторых раёнах Беларусі пяклі хлеб, упрыгожаны крыжамі, якія потым аддзялялі і захоўвалі ўвесь год як перасцярогу ад хваробы і няшчасцяў. Лічылася, што *крыж* (бел.) добратворна ўплывае на ўраджайнасць зернавых, надае сілу і зямлі, і арагаму [1, с. 421].

На свята Пакрова (14 кастрычніка) на Беларусі гаспадар ці гаспадыня абыходзілі з *пакроўскім пірагом* свае гаспадарчыя пабудовы, прыкладваючы яго да кожнай страхі, каб буры іх не разбуралі [1, с. 481]. На тэрыторыі Украіны свята Пакрова таксама адзначаецца, але спецыяльная абрадавая страва ў гэты день не гатуецца.

На ўкраінскае свята Андрэя Першазванага (13 снежня) для традыцыйнай гульні моладзі выпякалі корж з мёдам, арэхамі, разынкамі і г.д.: укр. *калатá*, *калітá*, *калітíна*, *калітка*. *Калита* ў дадзеным абрадзе сімвалізавала сонца напярэдадні зімовага сонцастаяння [4, с. 346; 1, с. 495]. На гэтакія ж свята паўсюдна на тэрыторыі Украіны існаваў звычай варажбы з дапамогай маленькіх булчак – пампушак (балабушак): укр. *балáбух*, *балáбуха*, *балáбушка*, *балáбушок*. Для прыгатавання балабушкі кожная дзяўчына павінна была прынесці ў роце вадзі з крыніцы. Пасля прыгатавання некалькі дзяўчат раскладвалі свае балабушкі на засцеленым ручніком заслоне і прыводзілі сабаку: чыю балабушку ён з’есць першай, тая дзяўчына першай пойдзе замуж [1, с. 496].

Ва ўкраінскіх заходнепалескіх гаворках існуе агульная назва для святочнага хлеба – *хлібіць* (*Хлібіць тикли, тиріг назывався... На Коляду, на Паску, на Пітра*), а ў паўночна-заходняй Беларусі ўжываецца агульная назва для свянцонага хлеба – *прошча* (*У цэркві е прошча. Хлеп свянцоны называюць прошча*). Аманімічная з адпаведнай літаратурнай лексмай са значэннем ‘кацяня’ ўкраінская дыялектная лексема *кітя*, уласцівая бойкаўскім гаворкам, мае значэнне ‘вялікі хлеб, спечаны для святара ў выпадку паравання’, а таксама ‘хлеб, прынесены да царквы, але не ў памінальныя дні’.

Такім чынам, хлеб (або хлебныя вырабы) выкарыстоўваецца ў многіх абрадах як сямейнага, так і каляндарнага цыклаў беларусаў і ўкраінцаў. У асноўным яго ўжыванне супадае на тэрыторыі Беларусі і Украіны, а адрозненні назіраюцца толькі ў прынцыпах намінацыі. Адзінае застаецца нязменным: хлеб заўсёды надавалі вельмі вялікае значэнне і ставіліся да яго з вялікай павагай.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларусы. Т. 10. Славянскія этнакультурныя традыцыі / І.У. Чаквін [і інш.]; рэдкал.: І.У. Чаквін [і інш.]; НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – 514 с.
2. Коваль, У.І. Беларускія народныя святы і звычаі / У.І. Коваль, В.С. Новак. – Гомель: Беларускае Агенцтва навукова-тэхнічнай і дзелавой інфармацыі, 1993. – 88 с.
3. Крук, І. Каравай / І. Крук // Беларуская міфалогія: энцыклапед. слоўнік / склад. І. Клімковіч. – 2-е выд., дап. – Мінск: Беларусь, 2006. – С. 227–228.
4. Украіна в словах: Мовокраїнознавчий словник-довідник / упоряд. і кер. авт. кол. Н. Данилюк. – Київ: Просвіта, 2004. – 704 с.